

УДК 726:2-523.6 (477.87)

САКРАЛЬНА АРХІТЕКТУРА ЗАКАРПАТТЯ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ В ЕКСКУРСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**Г.М. Гуменюк**

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті досліджено історичні аспекти розвитку екскурсійної справи на території України, зокрема на території Закарпатської області. Виявлено, що в даному регіоні добре збереглися звичаї та обряди, оригінальний фольклор, художні промисли, що також підвищує туристичний інтерес і виступає значним рекреаційним ресурсом. Закарпатська область відома багатою сакральною і духовною спадщиною. Територію області здавна населяли народи з різним релігійним віросповіданням. Збережені церкви, костьоли, синагоги, монастирі є окрасою області та передумовою для розвитку релігійного та паломницького туризму.

Визначено, що Закарпаття є одним із перспективних регіонів держави для розвитку паломництва. Зважаючи на існуючі проблеми і перспективи розвитку екскурсійної діяльності в регіоні, слід поставити за мету створення, збереження, відтворення та охорону екскурсійних культових об'єктів і розвиток інфраструктури, які в комплексі дозволять розширити коло споживачів-екскурсантів, підвищити інвестиційний рейтинг регіону та збільшити конкурентоздатність туристичного продукту. Стратегічно важливим є

налагодження в регіоні партнерства релігійних конфесій між собою, а також зміцнити зв'язок з органами влади на місцях та налагодити міжнародне співробітництво.

Ключові слова: історико-культурний ресурси, релігійний потенціал, туристично-екскурсійна діяльність, святині, дерев'яні дзвіниці, архітектура, Закарпатська область.

Вступ. Серед усіх регіонів України значним рекреаційним потенціалом виділяється Закарпатська область, історико-культурний та релігійний потенціал якої в поєднанні з вигідним географічним положенням є вагомою передумовою розвитку туристично-екскурсійної діяльності. Територію області здавна населяли народи з різним релігійним віросповіданням. Збережені церкви, костьоли, синагоги, монастирі є окрасою області та передумовою для розвитку релігійного та паломницького туризму.

У всіх населених пунктах Закарпаття можна знайти дещо загальне. Перш за все, об'єднує їх архітектурну зовнішність велика кількість храмів, які підносяться над навколишніми будовами. Найбільш досконалими спорудами русинського будівництва, які залишилися з давніх часів в Закарпатті є дерев'яні храми.

Україна інтегрується в Європу. Сьогодні дуже важливо, щоб ця інтеграція виступала як інтеграція України туристичної.

Метою статті є вивчення релігійного потенціалу Закарпатської області та визначення його для організації та проведення екскурсійної діяльності.

Об'єктом дослідження є сакральна спадщина Закарпатської області. Предметом даного дослідження є потенціал використання сакральних храмів Закарпатської області для організації екскурсійної діяльності. Нашим завданням є дослідити історичні аспекти розвитку екскурсійної справи на території України; охарактеризувати законодавчу базу екскурсійної діяльності та шляхи підвищення кваліфікації екскурсоводів; дослідити сакральні ресурси як основу екскурсійного потенціалу; розробити екскурсію сакральними об'єктами Закарпатської області.

Слід відзначити, що екскурсійна діяльність зайняла чільне місце в системі освіти України. Екскурсії були невід'ємною складовою навчально-виховного процесу і формою позашкільної роботи з учнівською і студентською молоддю. Так, окрема стаття С. Русової під назвою «Шкільні екскурсії і їх значіння» з'явилася в журналі «Світло» ще в 1911 р. С. Русова наголошувала і на такому важливому аспекті екскурсій, як збудження з її допомогою «громадського почуття» учнів та студентів, усвідомлення «історичних обставин рідного народу та його

сучасного економічного життя, його національної культури». Тобто С. Русова прямо визначає роль екскурсії як засобу формування національної свідомості і самосвідомості їх учасників [1, с. 15–16].

Виклад матеріалу Церкви України мають певні регіональні відмінності, що й дає підстави виокремити окремі школи, які ґрунтувалися на місцевих традиціях та мистецькій специфіці їх розвитку. Храми будували місцеві майстри, які, засвоївши навички дідів і батьків, передавали своє уміння синам, учням та членам будівельного гурту чи артілі. Утвердження України як незалежної держави, соціально-економічні зміни, що відбуваються в країні впродовж останніх років, загострили увагу суспільства до долі архітектурної спадщини. Окремі пам'ятки, архітектурні ансамблі, ландшафтні комплекси, планувальні структури сіл і містечок, що збереглися повністю чи частково, відіграють неоціненну роль у житті сучасної людини та в навколишньому середовищі. Сьогоднішнє життя наповнене динамікою змін: навколишнє середовище зазнає глибоких перетворень у структурі місцевості та безпосередньо в архітектурі. І дуже прикро, що на цьому тлі ми практично випустили з поля зору унікальний феномен української дерев'яної церкви. Ці неперевершені творіння традиційної архітектури є найменш захищеними перед часом та людьми. Перетривавши страшні історичні катаклізми, навали завойовників від

XIII до XX ст., ці унікальні об'єкти масово нищать нині, в незалежній Україні [6, с. 46].

Церква на Закарпатській Україні наприкінці XVIII ст. вийшла з-під залежності латинського єпископа в Ерлау-Єгері. Марія-Терезія підтримала прагнення Закарпатської Української Церкви, але тільки 1772 р. папа Климент XIV задовольнив її прохання і проголосив самостійність Мукачівського Уніятського єпископату. Першим єпископом Мукачівським був Іван Брадач, котрий боровся проти латинізації церкви і обстоював східний обряд [4, с. 30].

Кінець XVIII ст. був «золотою добою» церковної історії Закарпаття. В особах єпископів І. Брадача й, особливо, А. Бачинського, який став дорадником Віденського двору в справах Закарпаття, воно мало найкращих церковних діячів. Важливе значення мало перенесення в 1780 р. осідку єпископату з Мукачева до Ужгороду і заснування там єпархіяльної семінарії. На Закарпаття особливу увагу звертала Марія-Терезія. Властиво, – для закарпатського духовенства вона заснувала семінарію Барбареум у Відні і тільки згодом до тієї семінарії стали приймати всіх українців – греко-католиків [13, с. 16].

Найбільш знаковими мурованими храмами Закарпаття є «Горянська ротонда» Святої Анни, Реформатська церква в м. Берегові, Реформатські церкви в Тячеві й Ужгороді, Реформатська церква в м. Хусті, Катедральний собор в м. Ужгороді,

Римо-католицький костел Святого Юрія в м. Ужгороді.

На околицях Ужгороду, в Горянах, знаходиться одна з найстародавніх сакральних будов Закарпаття. Це – «Горянська ротонда» Святої Анни з готичною прибудовою церкви Святого Миколая. В архітектурі ротонди проявляється пізньоантична (візантійська) будівельна традиція [3, с. 70].

«Горянська ротонда» в плані – шестигранна – настільки згладжена, що майже всі дослідники зображали план фундаменту згладженим, тобто круглим. У товщу стіни врізано шість напівкруглих в плані ніш конх, склепіння яких об'єднано між собою і будівельники сміливо поставили на них шестикутний тамбур, пробитий шістьма готичними вікнами [7, с. 16–17]. Стіни покриті розписом, який відноситься до XV ст. Очевидно, попередні фрески були пошкоджені. Майстерність художників, які розписали ніші конхи ротонди, спирається на досвід італійської школи проторенессанса-джотто [9, с. 7].

У XV ст. до ротонди прибудували прямокутний неф церкви Святого Миколая. При цьому, розібрано частину ротонди. У 1912 р. над західним фасадом церкви була надбудована дерев'яна дзвіниця. У 1932, 1960, 1996 рр. у храмі проходила реставрація [5, с. 34].

На центральній площі м. Берегова розташована реформатська церква, яку розпочали споруджувати в 1775 р. 1897 р. провели реконструкцію старого храму та дзвіниці. 1918

р. під час чеської окупації церква згоріла. У 1922 р. церкву вда-лося відбудувати. Замість згорілого органа єгердорфська фірма «Рігер» побудува-ла новий, діючий і нині орган. Посвячення відбулося у 1929 р. На зовнішніх стінах церкви відкриті три меморіальні дошки, присвячені пам'яті трансільванського єпископа Іштвана Гелеї Катона і батька Берегівської реформації Балажа Радана, а також до 1100-ліття здобуття угорцями Вітчизни у 895 р. (угор. – Гонфоглолаш). На внутрішніх стінах при вході до церкви відкриті також меморіальні дошки закарпатським жертвам сталінського терору та священикам, які віддали своє життя за віру [8, с. 11–12].

Церква збудована у XII ст. королем Владиславом Великим як римсько-католицька. Але після поділу церков у 1556 р. храм став реформатським. До 1944 р. саме в стінах цієї церкви знаходилася найбагатша бібліотека Мараморощини. На стінах всередині церкви можна знайти дві стели із іменами вірників, які загинули у Першій і Другій світових війнах [8, с. 16].

Єлизаветинський костел вважається одним з найстаріших храмів Закарпаття. Білосніжні стіни храму створюють прекрасний контраст з гонтовим дахом і верхнім ярусом дзвінниці. Церква складається із трьох інтегральних частин: ізольована башта, неф з яких органічно пов'язана апсида та північної сакристії. Стіни прорізані стрільчатими готичними вікнами. Кути стін підтримують масивні

контрфорси. Бічний портал головного нефу має профільовані заглибини. Головний портал оформлений профільованими валиками. В інтер'єрі велика стрільчата арка відділяє неф від хорів. Обидва простори мають хрестоподібне перекриття [4, с. 18]. Багатопрофільовані ребра зводів переходять у капітелі, які знаходяться на пілястрах, ділячи стіни. Зовні церква оточена кам'яною охоронною стіною.

На самому початку вулиці Капітульної, там, де Замкова гора круто спадає в бік міста, розкинувся один з кращих архітектурних ансамблів Ужгорода – Катедральний греко-католицький собор і колишня резиденція мукачівських єпископів, які вже давно перетворилися на візитну картку міста над Ужем. У минулому жоден краєвид нашого міста не обходився без зображення храму і резиденції [5, с. 81].

У першій половині XVII ст. на цьому місці стояли прості маленькі будиночки міщан і серед них хатка дяка Григорія. Потім володар міста Янош Х Другет вирішив переселити в Ужгород з Гуменного (Словаччина) єзуїтів. Він 31 липня 1640 р. видав фундаційну грамоту про перенесення єзуїтської колегії у наше місто. Патрон виявився дуже щедрим. Він за власний кошт придбав для колегії землю в Ужгороді і відселив звідти міщан; на утримання колегії надав землі в околицях Гуменного, а також село Концово (Ужгородський район), виноградники й сади в Ужгороді, значну суму грошей [12, с. 12–13].

Єзуїти отримували від патрона

дрова з Невицького лісу, право торгувати у місті вином, пивом, горілкою, будівельними матеріалами. За все це Янош Другет просив, щоб отці-єзуїти молилися за нього і його нащадків.

Будівництво колегії розпочалося цього ж року. Наглядав за ним ректор єзуїтів отець Дьєрдь Добронокі. Усі необхідні матеріали надавав патрон. Ліс, шиндлі привозили з околиць, вапно випалювали в Перечині та Ракові (село Перечинського району), залізо та інструменти забезпечував префект місцевої фабрики. На будівництві працювали ужгородські каменярі, теслі, ковалі, гончарі та інші ремісники; транспортні роботи виконували українські хлопці з ужгородської та гуменянської крайн. У 1644 р. уже майже готові будівлі пошкодив трансільванський воєвода Дьєрдь І Ракоці. У 1645 р. Янош Другет помер, але його дружина, владна Анна Якушич, завершила будівництво і на поч.1646 р. колегія була вже готова [11, с. 25–26].

Весь комплекс включав власне колегію, школу і церкву. Спочатку збудували колегію і школу, церкву – дещо пізніше. Вона була невелика, з однією вежею, посвячена Воздвиженню Чесного Хреста. Після того як у 1728 р. католицька церква міста, що знаходилася у замку, згоріла, єзуїти вирішили розширити власну колегіальну церкву. Протягом 1732–1740 рр. був споруджений у пізньобароковому стилі новий єзуїтський костьол. У листопаді 1773 р. папа Климент XIV розпустив орден єзуїтів і вони покинули Ужгород.

Наступного року, під час пасхальних свят, пожежа, а потім буревій пошкодили колегію і церкву. Нарешті, у 1775 р. церкву передали Мукачівській греко-католицькій єпархії. За пропозицією двірцевого архітектора Ф. Гіппебранда її перетворили на Катедральний собор. Перебудова й пристосування до потреб греко-католицького обряду тривали кілька років і були завершені у 1779 р. Церкву оздобили красивим іконостасом, лавицями, місцями для каноніків (зліва і справа перед вівтарем) та єпископа (справа). Марія Терезія подарувала єпископу Андрію Бачинському дорогий церковний одяг, церковні предмети, серед яких і дороге обладнання для єпископського екіпажа [9, с. 16].

Урочисте освячення Воздвиженського соборного храму відбулося на день іменин цесарівни Марії Терезії 15 жовтня 1780 р. єпископом А.Бачинським, який з цього часу напостійно замешкав у своїй резиденції [10, с. 34].

Ґрунтовне оновлення внутрішнього інтер'єру храму здійснив у 1858 р. єпископ Василь Попович. На стіни були нанесені мармурові арабески, оновлено іконостас, розмальовано стіни. Велику роль в оновленні церкви відіграв єпархіальний художник Фердинанд Відра, перший учитель відомого закарпатського художника [12, с. 12–13].

Перша й найдавніша архітектурна пам'ятка вулиці Волошина, яка вже здалеку впадає у вічі, – римокатолицький костел Святого Юрія. У 1610 р. тодішній володар міста Юрій

Другет (1583–1620) під впливом знаменитого католицького вченого й проповідника Петера Пазманя (1570–1637) повернувся в лоно католицької церкви. Через рік він зруйнував лютеранську церкву неподалік від мурів замку, бо хотів розширити свій «Квітковий сад», але ще того ж року виділив в кінці тодішньої Соляної вулиці, там, де тепер стоїть сучасний католицький костел, місце для будівництва нової церкви. Оскільки більшість жителів міста в той час були реформатами, церкву збудували швидко [6, с. 53]. У 1695 р. новий володар замку граф Міклош Берчені, ревний католик, передав її своїм одновірцям. І хоча пізніше (1705) князь Ференц Ракоці II розпорядився повернути її реформатам, все ж вона залишилася у володінні католиків. Але з часом церква поступово занепала. Сучасну церкву збудували у 1762–1766 рр. у стилі пізнього бароко із використанням матеріалів замкової церкви. У 1830 і 1881 рр. її частково перебудували, розширили, а в 1910 р. обновили. Останнє перетворення пам'ятки відбулося в 2000-2001 рр., коли, окрім оновлення зовнішнього вигляду церкви, на її подвір'ї був заново встановлений пам'ятник св.Марії, що стояв там до Другої світової війни. Уже в 1820 р. на церкві встановили міський годинник, за яким наглядав годинникар Дьєрдь Ласота. Пізніше, під час пожежі, годинник згорів. У 1857 р. тодішній римо-католицький плебан Іштван Варга на кошти вірників встановив на вежі костелу новий годинник. Його потрібно було підтягувати раз на добу.

Влітку 1904 р. годинник зупинився. Тоді вже міська управа на власні кошти замовила на фірмі Йозефа і Давида Фрідів новий годинник, який ще того ж року був встановлений і працює донині [10, с. 29].

Зсередики костел має типовий пізньобароковий характер. Його обладнання, інтер'єр зберегли первісний вигляд. Найціннішою частиною інтер'єру є головний вівтар з картиною роботи відомого в Угорщині майстра пензля епохи бароко Лукача Йозефа Краккера (1717–1779). Серед церковних речей особливої уваги заслуговують дві монстранції XV ст., які у 1710 р. вивіз з собою в Польщу, а потім в Туреччину володар міста граф Міклош Берчені. Але потім все ж повернув їх католицькій общині [12].

Реформатська церква розташована безпосередньо біля вул. Собранецької – на найвищій частині Жупанатського пагорба (так його називали після спорудження будинку жупанату) [7, с. 46].

Протестантизм почав поширюватися на Ужанщині ще в 30–40-х рр. XVI ст. У самому Ужгороді перша протестантська община була організована у 1546 р. Її засновником був знаменитий проповідник Мартон Шанта із Калманчехі (приблизно 1500–1557). Починаючи з 1556 р. весільні Другети взяли під опіку протестантів і самі перейшли в лоно нової церкви. Однак у 1610 р. Дьєрдь Другет знову навернувся у католицьку віру, зруйнував лютеранську церкву під стінами Ужгородського замку, а натомість збудував лютеранам церкву,

парохію і школу на місці сучасної римо-католицької церкви [8, с. 73].

Та чимдалі, тим протестантам ставало в місті тяжче діяти, особливо після того, як сюди перебралися єзуїти. У 1695 р. новий власник міста, щирий католик, граф Міклош Берчені за наказом архієпископа графа Ліпота Коллоніча (1631–1707) відібрав від протестантів і цю церкву, а священика із сім'єю видворив з міста. Ситуація тимчасово змінилася на краще у 1705 р., коли князь Ференц Ракоці II знову повернув протестантам їхнє майно. Але, через внутрішні чвари, община поступово занепала і в 1710 р. втратила церкву знову. І хоч вірники засипали державні органи скаргами і проханнями врегулювати їхнє становище, ситуація не змінювалася [11, с. 16].

Справи дещо поліпшилися після вступу на австрійський престол цесаря Йосифа II (1741–1790), який у 1781 р. видав т.зв. «Edictum Tolerantiale», тобто «Декрет толерантності», яким забезпечив для протестантів свободу віросповідання. Уже влітку 1792 р. казна, на численні прохання ужгородських протестантів, виділила їм наділ, де вони могли будувати церкву. Це і було нинішнє місце реформатської церкви. Закладання фундаменту, завдяки активності тодішнього проповідника Дьєрдя Гедера, відбулося 16 травня 1793 р. У 1796 р. храм збудували, але з низькою вежею. Тільки у 1818 р. новий священик Йозеф Нодь добудував вежу і звів новий кам'яний будинок для священика. Весь комплекс у 1891 р. оточили металевою

огорожею, яка збереглася донині. Свій сучасний дещо неоготичний вигляд реформатська церква отримала у 1905–1906 рр. За проектом будапештської фірми «Фегер і Ріхтер» розширення й перебудову церкви здійснив ужгородський архітектор Ернев Ковош. Внутрішні теслярські й столярні роботи виконали місцеві майстри Мартон Вайнаї та Іштван Берта. У 1852 р. у церкві встановлено орган. Серед церковних реліквій, які зберігалися тут до Першої світової війни, слід назвати скатертину, подаровану вірникам ще Другетами [8, с. 61].

Література

1. Вечерський В.В. Українські монастирі / В.В. Вечерський. – К. : Наш час, 2008. – 400 с.
2. Довганич О.Д. Нижнє Селище : земля і люди / О.Д. Довганич, М.Д. Пригара. – Ужгород, 2001. – С. 184–201.
3. Zawałek E. Drewniane cerkwie z wierchem brogowym jednożołowym nad nawą w rejonie północnego Nadsania / Є.Завалень / Sztuka cerkiewna w diecezji przemyskiej. – Łańcut, 1999. – S. 248–270.
4. Кагамлик С. Українське церковне проповідництво 17–18 ст. (Києво-Печерської Лаври) / С. Кагамлик // Історія України. – 2004. – № 23–24. – С. 4–7.
5. Лисенко Т.Л. Деревянные церкви Закарпатья и Словакии / Т.Л. Лисенко / Национальное своеобразие зодчества народов СССР. – М., 1979. – С. 24–30.
6. Пагирия В.М. Монастирі Закарпаття / В.М. Пагирия. – Мукачєво : Вид-во Мукачівсько-Ужгородської Православної єпархії, 1994. – С. 61–63.
7. Свенцицкий И. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси / И.Свенцицкий. – Л., 1906.
8. Січинський В. Бойківський

тип дерев'яних церков на Карпатах / В. Січинський // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1926. – Т. 144–145. – С. 157–170.

9. Слободян В. Типологія бойківських церков : на матеріалах візитації Старосамбірського деканату 1766 р. / В. Слободян / Українське сакральне мистецтво. – Львів, 1995. – С. 88–91.

10. Сирохман М. Церкви України : Закарпаття / М. Сирохман. – Львів : МС, 2000. – 880 с.

11. Stránský A.I. Materiale k soupisu uměleckých památek na Podkarpatské Rusi / A.I. Stránský. – Praha : 1924.

12. Stránský A.I. Trojvezate cerkve podkarpatske / A.I. Stránský // Stavitelske listy. – Ročník XXII. – Praha, 1926. – S. 414–415.

13. Сулик Р.В. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини : з альбомів М. Драгана / Р.В. Сулик. – Львів, 1995. – 113 с.

Gumenyuk G.M. THE SACRAL ARCHITECTURE OF TRANSCARPATHTIA: CURRENT STATE AND PROSPECTS OF USAGE IN THE EXCURSION ACTIVITY. The article studies historical aspects of excursion business development in the territory of Ukraine, in particular in the territory of Transcarpathian region. Determined, that in the Transcarpathian region on rather small area focused a significant part of the monuments of history, architecture and culture. This region has well preserved customs and ceremonies, original folklore, arts and crafts, which also enhances the tourist interest and is an important recreational resource. The Transcarpathian region is known for rich sacred and spiritual heritage. The region from ancient times was inhabited by the

nations with different religious. Saved churches, Roman-Catholic churches, synagogues, monasteries are the beauty of the area and a prerequisite for the development of religious and pilgrimage tourism.

Also determined that the significant achievement of Transcarpathia are monasteries, wooden churches and stone temples. In Transcarpathia there are 118 wooden churches and more than 20 monasteries. The most famous among them – the Ascension Monastery in the village Chumalevo Tiachiv district, the Mukachevo and the St. Nicholas feminine and the St. Panteleimon masculine monasteries.

Thus, it was confirmed that Transcarpathia is one of the most promising regions for the development of pilgrimage. The mass of the pilgrims in the total quantity of tourists grows, but a significant disadvantage is the fact that most of the tours are conducted by guides without professional training.

Taking into account the problems and prospects of development of excursion activity in the region, one should set a target of establishment, maintenance, reproduction and protection of excursion cult objects and infrastructure development, which in complex will expand the range of consumers, tourists, increase the investment rating of the region and the competitiveness of the tourism product. Strategically important is the establishment of partnerships in the region between religious denominations, as well as to strengthen contacts with local authorities and to establish international cooperation.

Keywords: historical and cultural

resources, religious potential, tourist and excursion activity, sacred places, wooden belfry, architecture, Transcarpathian region.

Гуменюк Г.М. САКРАЛЬНАЯ АРХИТЕКТУРА ЗАКАРПАТЬЯ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ЭКСКУРСИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ. В статье изучены исторические аспекты развития экскурсионного дела на территории Украины, в частности на территории Закарпатской области. Определено, что в данном регионе хорошо сохранились обычаи и обряды, оригинальный фольклор, художественные промыслы, что также повышает туристический интерес и является существенным рекреационным ресурсом. Закарпатская область известна богатым сакральным и духовным наследием. Территорию области с давних времен населяли народы с разным религиозным вероисповеданием. Сохраненные церкви, костелы, синагоги, монастыри являются украшением области и предпосылкой для развития религиозного и паломнического туризма.

Таким образом, подтверждается, что Закарпатье является одним из перспективных регионов страны для развития паломничества. Принимая во внимание существующие проблемы и перспективы развития экскурсионной деятельности в регионе, следует поставить целью создание, сохранение, воспроизведение и охрану экскурсионных культовых объектов и развитие инфраструктуры, кото-

рые в комплексе позволят расширить круг потребителей-экскурсантов, повысить инвестиционный рейтинг региона и увеличить конкурентоспособность туристического продукта. Стратегически важным является налаживание в регионе партнерства религиозных конфессий между собой, а также укрепление связи с органами власти на местах и налаживание международного сотрудничества.

Ключевые слова: историко-культурные ресурсы, религиозный потенциал, туристско-экскурсионная деятельность, святыни, деревянные колокольни, архитектура, Закарпатская область.